

**ПРОБЛЕМИ КЛАСИФІКАЦІЇ ДЖЕРЕЛ
У ПРАЦЯХ ІСТОРИКІВ ХАРКІВСЬКОГО І НОВОРОСІЙСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТІВ
НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.**

У статті аналізуються наукові праці кінця ХІХ – початку ХХ ст. відомих українських істориків із Харківського і Новоросійського університетів, в яких були висунуті класифікації джерел. Доводиться суттєвий вплив нових ідей цих українських істориків на розвиток теорії та методики історичного джерелознавства в Україні.

Ключові слова: історичні джерела, класифікація.

В статье анализируются научные работы конца ХІХ - начала ХХ веков известных украинских историков из Харьковского и Новороссийского университетов, в которых были выдвинуты классификации источников. Доказывается существенное влияние новых идей этих украинских историков на развитие теории и методики исторического источниковедения в Украине.

Ключевые слова: исторические источники, классификация.

The article of T. C. Kitichenko "Problems of classification of sources in the works of historians of Kharkov and Novorossiysk Universities of late ХІХ - early ХХ century" examines the scientific works of famous Ukrainian historians that were made to source classification.

Ideas of positivism has had a significant impact on the development of theory and methods of historical source studies of late ХІХ - early ХХ century", in particular on the development of new classifications of sources. Our attention was drawn forth the works of historians Kharkiv and Novorossiysk University for a specified period. The purpose of this article is to enter into scientific circulation known to a wide circle of scientists spring classification of scientists of the Russian Ukraine abroad ХІХ - ХХ centuries and to prove that one of the achievements of scientists before domestic science is not only an introduction to the scientific revolution of the new variety of sources historical past, but, above all, a significant contribution to the development of the classification of historical sources.

Keywords: historical sources, classification.

Постановка проблеми. Ідеї позитивізму справили суттєвий вплив на розвиток теорії та методики історичного джерелознавства наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., зокрема на розробку нових класифікацій джерел. Нашу увагу привернули джерелознавчі праці істориків Харківського та Новоросійського університетів зазначеного періоду.

Аналіз актуальних досліджень. Дана тема є актуальною і має широку джерельну базу. Крім опублікованих праць Д. І. Багалія [1–4], О. Г. Брікнера [8], В. П. Бузескула [9], В. І. Веретеннікова [10], Д. І. Яворницького [22, 23], І. А. Линниченка [16, 17] важливе значення для дослідження наукового доробку істориків мають архівні джерела. У фонді 1672 Центрального державного історичного архіву України у м. Києві зберігається рукопис Є. М. Іванова, в якому вчений запропонував класифікацію джерел [21, спр. 248]. У першому фонді Інституту рукописів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського зберігається «Замітка про характер архівних матеріалів про Слобідську Україну» Д. І. Багалія [12, спр.45015]. Власні джерельні класифікації Є. М. Щепкіна [11, ф. 151, оп. 1, спр. 95] та І. А. Линниченка [11, ф. 153, оп. 1, спр. 164] містяться відповідно у рукописах відповідних особистих фондів Державного архіву Одеської області.

Проблему класифікації джерел у вітчизняному історичному джерелознавстві розглядали відомі сучасні дослідники: Л. М. Пушкарьов [22], О. М. Богдашина [6-7], Я. С. Калакура [13], В. М. Хмарський [20], Т. М. Попова [18]. Проте у науковій літературі, зокрема у працях вищевказаних дослідників, майже не аналізуються класифікації джерел, які наведені в архівних рукописах.

Мета статті – ввести до наукового обігу маловідомі широкому загалу науковців джерельні класифікації вчених підросійської України рубежу ХІХ – ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. більшість істориків України пропонували власні класифікації використаних джерел.

Професор Харківського університету Д. І. Багалій у лекціях з російської історіографії виділяв наступні групи історичних джерел: 1. Літописи; 2. Хронографи; 3. «Оповідання і життя в літописах і окремо»; 4. Акти; 5. Сказання іноземців; 6. Записки і мемуари місцевих жителів. Акти науковець поділяв ще на підгрупи: судові рішення, цивільні угоди, документація державного управління, договори з іноземними державами. До позитивних сторін сказань вчений відніс «цінні відомості з щоденного життя»; «безпристрасність» іноземців; порівняно вищу освіченість укладачів. Недоліками сказань він назвав загальні висновки; неперевірені іншими джерелами факти. Записки і мемуари місцевих жителів, які харківський науковець поділяв на «денні записки» та спогади про події, учасниками яких були самі автори. Листи, за Д. І. Багалієм, також належали до групи мемуарів [1, с. 30–115].

У першому варіанті вступу до майбутньої узагальнюючої роботи з історії колонізації та побуту Харківської, Курської і Воронежської губерній Д.І.Багалій при характеристиці архівних матеріалів з історії Слобідської України розподілив знайдені ним архівні джерела на такі групи: 1) «розрядні списки» і «оглядові списки», які свідчили про стан міста, його укріплення; 2) документи про «переселенців»; 3) матеріали стосовно народного господарства і державних повинностей [12, ф. 1, оп. 1, од. зб. 45015, арк. 1–2]. У надрукованій праці професор вніс нову групу архівних джерел, назвавши її «строельные книги» [3, с. V].

Д. І. Багалій виділив у «Очерках из истории колонизации степной окраины Московского государства» підкреслив, що головними джерелами при написанні роботи були акти та грамоти. До інших груп джерел професор включив: літописи, мемуари, записки іноземців, літературні та археологічні пам'ятники [4, с. IV].

У «Нарисі української історіографії» він розподілив літописи козацької доби на такі: 1. Літопис Самовидця. 2. Літопис Г. І. Граб'янки. 3. Літопис С. В. Величка. 4. Літопис Юзефовичів. 5. Київський літопис. 6. Діаріуші і хронічки. 7. Монастирські й місцеві літописи. 8. Хронографи, хроніки і синодики [2, с.106].

Інший професор Харківського університету В. П. Бузескул у курсі лекцій «Краткое введение в историю Греции» дав свою класифікацію історичних джерел. Новацією науковця було віднесення мови до основних джерел давньогрецької історії [9, с. 2]. До другої групи джерел дослідник відніс «перекази», які розподілив у свою чергу на міфи та сказання. Вчений наголосив, що міфи мали відношення більше до релігії та культу, були першими спробами людини пояснити природні явища [9, с. 3]. В. П. Бузескул відніс до сказань саги і легенди. Він підкреслював, що саме сказання мали більш чи менш історичну основу, оскільки пов'язані з конкретними історичними подіями та особами [9, с. 3]. До третьої групи джерел він відніс «пам'ятки речові», які були предметом вивчення такої історичної науки як археологія. Професор виділяв серед археологічних джерел залишки міст та поселень, руїни стін і різноманітних будівель палаців, храмів, простих жител, могил, хатне начиння, вази, статуї і інші художні витвори, зброю, прикраси тощо [9, с. 5]. В. П. Бузескул виокремив у групі археологічних джерел монети, які на його думку, є предметом дослідження нумізматів. Він вважав, що за допомогою монет можна краще вивчити економічну і політичну історію Стародавньої Греції. Вчений підкреслив, що часто на монетах, крім історичних діячів, гравіювали інколи і дату. Тому такі монети цікаві для історичної хронології [9, с. 7]. До четвертої групи історичних джерел В. П. Бузескул відносив надписи, які, на його думку, виступали проміжною ланкою між речовими та писемними джерелами [9, с. 8]. Науковець підкреслював різноманітність змісту давньогрецьких надписів: державні і приватні договори, закони, постанови народних зборів, рад, окремих общин, фратрій, гетерій, списки фороса або данини, списки жерців, архонтів й інших посадових осіб, триєрархів, хорегів, загиблих у бою воїнів, переможців на іграх, ефебів; декрети на честь тієї чи іншої особи, про дарування права громадянства, про проксенії, відпускні на волю грамоти; контракти, боргові зобов'язання, інвентарі, описи і рахунки; посвяти і надгробники, заклинання тощо [9, с. 8-9]. Крім надписів, до цієї ж групи увійшли рукописи і папіруси [9, с. 19]. До п'ятої групи В. П. Бузескул відніс філософські та історичні твори, що належали перу давньогрецьких поетів, філософів,

історичних діячів, істориків та ін. [9, с. 20]. Професор виділив окремою підгрупою – логографи – твори історико-міфологічного та географічного змісту, які представляли місцеві хроніки, сказання про заснування міст, генеалогії героїв і героїчних родів та описи земель [9, с. 32-33].

Приват-доцент Харківського університету В. І. Веретенников застосовував при вивченні актів окрему класифікацію. У праці «К вопросу о методах изучения древнерусских частно-правовых актов» він виділяв два принципи класифікації актових джерел: юридичний та історичний [10, с. 4].

Харківський архіваріус Є. М. Іванов в одному з рукописів поділив джерела на три розряди:

1) історичні твори, а саме: літописи; «статутні книги»; хронографи; сучасні оповіді про окремих історичних осіб і події; палацові записи; нотатки іноземців різними мовами.

2) державні акти були дослідником розподілені на два розряди: внутрішні й зовнішні. До перших вчений відніс: а) пам'ятки законодавства (статути, грамоти, накази) б) тимчасові розпорядження уряду; в) судові акти; г) розрядні книги; д) писцеві книги; е) родовідні книги, а до іншої групи: а) міжкнязівські договори; б) дипломатичні угоди з іноземними державами; в) статейні списки.

3) пам'ятки словесності [21, ф. 1672, оп. 1, спр. 248, арк. 10–11].

Стипендіат Харківського університету Д. І. Яворницький, працюючи над роботою з історії запорозького козацтва, розподілив досліджені ним архівні справи на десять груп. Дев'ять з них мали такі заголовки: I. «Справи, що стосуються відносин запорожців з Москвою»; II. «Справи, що стосуються відносин московського уряду із запорозькими козаками»; III. «Справи, що стосуються відносин запорозьких козаків із малоросійськими гетьманами»; IV. «Справи, що стосуються відносин запорозьких козаків із сусідніми державами (крім московської)»; V. «Ордери малоросійських гетьманів Кошу і всьому війську запорозькому. VI. «Справи, що включають в себе різні доноси і скарги на запорозьких козаків, а також представлення малоросійських гетьманів і інших ...осіб уряду російському»; VII. «Справи, що стосувалися відносин відряджених до Січі малоросійських урядників і нечиновних осіб, які жили в Малоросії з малоросійським гетьманом»; VIII. «Справи, що стосувалися відносин Москви з малоросійськими гетьманами з приводу різних заходів проти запорожців»; IX. «Справи, що стосувалися відносин польських королів із запорожцями» [22, с. 522-528]. В окрему десятю групу вчений виділив 60 справ, що стосувалися гайдамацького руху [22, с. 528]. Більшість визначених Д. І. Яворницьким груп архівних джерел ми можемо зустріти у його монументальній праці «Источники для истории запорожских козаков», яка вийшла друком 1908 року [23].

Ординарний професор Новоросійського університету О. Г. Брікнер у праці «Об учебных пособиях при изучении истории России» ввів наступну класифікацію джерел: 1. Літописи й окремі оповіді; 2. Архівні матеріали; 3. Записки іноземців; 4. Записки росіян; 5. Дані словесності [8, с. 9-12].

Професор Новоросійського університету І. А. Линниченко при викладанні спеціального курсу «Обзор источников и пособий при занятии русской историей» запропонував виділив наступні групи: російські літописи, хронографи, життя святих, історичні записки, акти історичні і юридичні [11, ф. 153, оп. 1, спр. 164, арк. 1-3]. У лекціях з російської історії (1903–1904 рр.) він пропонував дещо відмінну від попередньої класифікацію джерел: 1) літописи; 2) договори; 3) життя святих; 4) повчання; 5) різноманітні літературні твори; 6) іноземні джерела [16, с. 2, 22, 25].

У рецензіях І. А. Линниченко наводив додаткові класифікації. Наприклад, у відгуку на праці В. В. Новодворського професор виділив наступні види історичних джерел: доноси, щоденники учасників воєнних дій, статейні списки посольств, листи, документи різного приватного характеру тощо [17, с. 1].

Приват-доцент Новоросійського університету В. Е. Крусман, окрім традиційних видів, відносив до історичних джерел твори мистецтва, фото, карти та плани [14, с. 8–13].

Професор загальної історії Новоросійського університету Є. М. Щепкін у праці «Источники по общей истории» розподілив джерела на усні, писемні й речові. Він стверджував: «Весь матеріал, який безпосередньо зберігся від подій, це – залишки (пам'ятки у широкому значенні цього слова); весь матеріал, який дійшов про події через якоесь посередництво, це традиція (переказ у широкому значенні цього слова)» [11, ф. 151, оп. 1, спр. 95, арк. 1]. Такий поділ джерел практично повторює класифікацію Е. Бернгейма [5, с. 70–90].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Однією із заслуг вчених перед вітчизняною наукою є не лише введення до наукового обігу нових різноманітних джерел з історичного минулого, а, насамперед, значний внесок у розвиток класифікації історичних джерел. Здебільшого ці класифікації були за змістом і походженням, інші повторювали ідеї Е. Бернгейма [5] та інших європейських науковців.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багалей Д. И. Русская историография / Д. И. Багалей. – Х.: Тип. С. Иванченко, 1907. – 397 с. – Литогр. рукопись.
2. Багалій Д. І. Нарис української історіографії. Т. 1, вип. 2. Джерелознавство / Д. І. Багалій. – К.: Друк. ВУАН, 1925. – 108 с.
3. Багалей Д. И. Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний / Д. И. Багалей. – Х.: Тип. К. П. Счасни, 1890. – 433 с.
4. Багалей Д. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства / Д. И. Багалей. – М.: Тип. ун-та, 1887. – 614 с.
5. Бернгейм Э. Введение в историческую науку: пер. с нем / Э. Бернгейм. – М.: Изд. М. Н. Прокоповича, 1899. – 135 с.
6. Богдашина О. М. Джерелознавство історії України: питання теорії, методики, історії: навч.-метод. посіб. / О. М. Богдашина. – 3-е вид., доп. та переробл. – Х.: Сага, 2008. – 214 с.
7. Богдашина О. М. Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. XIX – 20-ті рр. XX ст.) / О. М. Богдашина. – Х.: Вид-во Віровець А. П. «Апостроф», 2010. – 480 с.
8. Брикнер А. Г. Об учебных пособиях при изучении истории России / А. Г. Брикнер // Журнал Министерства народного просвещения. – 1876. – №7. – С. 1–21.
9. Бузескул В. П. Краткое введение в историю Греции. Лекции проф. В. Бузескула / В. П. Бузескул. – Х.: Изд. в кн. маг. «Нового времени» А. С. Суворина, 1910. – 264 с.
10. Веретенников В. И. К вопросу о методах изучения древнерусских частноправовых актов / В. И. Веретенников. – Пг.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1916. – 12 с.
11. Державний архів Одеської області.
12. Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського Національної академії наук України.
13. Історичне джерелознавство / За ред. Я. С. Калакури. – К.: Либідь, 2002. – 488 с.
14. Круссман В. Э. Введение в изучение новой истории / В. Э. Круссман. – Одесса: [Б. и., б. г.]. – 172 с. – Литогр. машинопись.
15. Лангдуа Ш.-В. Введение в изучение истории: пер. с фр. / Ш.-В. Лангдуа, Ш. Сеньобос. – СПб.: Тип. И. И. Скороходова, 1899. – 276 с.
16. Линниченко И. А. Лекции по русской истории (отдел историографии) изданные по лекциям И. А. Линниченко в 1903/1904 гг. / И. А. Линниченко. – О.: Тип. «В. Ширман», Б. г. – 40 с.
17. Линниченко И. А. Отзыв о трудах г. В. Новодворского / Линниченко И. А. – Одесса: Экон. тип., 1905 – 7 с.
18. Попова Т. Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: из истории Новороссийского университета / Т. Н. Попова. — Одесса : Астропринт, 2007. — 536 с.
19. Пушкирѣв Л. Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории / Л. Н. Пушкирѣв. – М.: Наука, 1975. – 281 с.
20. Хмарський В. М. Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей. / В. М. Хмарський. – Одесса : Астропринт, 2002. – 400 с.
21. Центральний державний історичний архів України, м. Київ.
22. Эварницкий Д. И. Архивные материалы для истории Запорожья / Д. И. Эварницкий // Киевская старина. – 1886. – №7. – С. 520 – 536.
23. Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков / Д. И. Эварницкий. – Владимир : Тип. губ. правления. – 1908. – Т. 1. – 1072 с.